

ҚАРАҚАЛПАҚ НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАРЫНДА ҰАҚЫТ ХӘМ КЕҢИСЛИК МӘСЕЛЕЛЕРИ

Г.И.Зинатдинова – таяныш докторант

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: хронотоп, замон ва макон, лирик хронотоп, этник нуктаи назар, дунёкараш ва хронотоп.

Ключевые слова: хронотоп, время и пространство, лирический хронотоп, этническая точка зрения, мировоззрения и хронотоп.

Key words: chronotope, space and time, lyric chronotope, ethnic point of view, worldview and chronotope.

Ұақыт хәм кеңислик инсан пикирлеўиндеги әҳмийетли түсиниклер болып, социаллық-мәдений, мифологиялық, диний, философиялық системалардың қәлиплесіу баскышларын өзінде сәўлелендиреди. Инсанның өзи жасап атырған ұақыт-орынға қатнасы – сананың, пикирлеўдин раўажланыўындағы узақ дәўирлик өзгерислердин нәтийжеси. Олар өз гезегинде халықтың дуньятанымында, әдебий пикирлеўинде, халық аўызеки дәретпелеринде сәўлелениўин табады. Көркем ұақыт хәм кеңисликтин бирлиги илимде хронотоп (М.Бахтин) деп аталады. Хәрбир әдебий түр өз хронотоплық өзгешеликлерине ийе болып, оның дәреклерин үйрениўди фольклорлық шығармалардан баслаў мақсетке муўапық.

Лирикадағы хронотоптың раўажланыўы хәм қәлиплесіуинде фольклорлық шығармалардың тутқан орны мәселеси орыс әдебиаттаныўында Н.Рябцева [1], И.М.Жукова, Н.К.Нежданова [2], И.Павловская [3], И.Кондрашина [4] сыяқлы илимпазлар тәрәпинен үйренилген. Өзбек әдебиаттаныўында Қ.Йўлчиев өз изертлеўлеринде лирикалық хронотоптың тарийхый тамырлары ески түркий жазба естеликлер, халық аўызеки дәретпелеринен басланыўын атап көрсетеди [5]. Сол қатары биз де қарақалпақ лирикасындағы сағалары есапланған халық нақыл-мақалларындағы ұақыт хәм кеңислик мәселелерин усы көзқарастан үйрениўге хәрәкет еттик.

Нақыл-мақалларда халықтың турмыслық тәжирийбеси, даналық ақыл-насияты менен бирге өзи жасап атырған дәўирге, маканға деген көзқарасы, дуньятанымы сәўлеленеди хәм бул нәрсе оның ұақыт хәм кеңисликке қатнасында айқын көринеди. Бул мәселе бойынша илимпаз С.Ю.Панкованың: «... этникалық қатламлардың ұақыт хәм кеңислик категорияларына қатнасы, ең алды менен, олардың жасап атырған географиялық шараятларына, психологиялық дуньясына байланыслы» деген пикири дыққатқа ылайық [6].

Сондай-ақ, кумық нақыл-мақалларындағы ұақыт хәм кеңислик категорияларын изертлеўшилер Ж.Сулаева, С.Адиловлар мынадай пикирлерин билдирген: «Кумық тилиндеги нақыл-мақаллардағы кеңислик инсан өмириниң конкрет хәм объектив қабыл етилетуғын объектлери, тәбийий орталықтағы орын-жайлар менен аңлатылады. Олардағы кеңислик орындары инсан искерлигин көрсетиўи менен белгиленеди хәм түсиндириледі. Екинши тәрәптен, бақлаўшының өзи де сол кеңислик ишинен орын алады» [7].

Қарақалпақ нақыл-мақалларында кеңислик мәниси : «*таў*»: (Таўды, тасты сел бузады; Таўына қарай қулаңы, Жерине қарай жыланы, Көлине қарай сазаны [8]); «*дәрья*», «*көл*»: (Дәрья қанша тасса да теңиз толмас; Дәрья бәхәрде тасар; Дәрья суўы тынық болмас; Көл болмай, балық аўлап болмас; Балығы болмаса көл емес [8]); «*жол*»: (Жолға шықсаң жолдасыңды таўып шық; Жолдан шықсаң да, журттан шықпа); «*аўыл*», «*өрис*», «*жайлаў*»: (Өрис жакын от отлайды, аўылы жакын ас ишеди; Жайлаўы отлы болса, малы сүтли болады [8]) сыяқлы сөзлер менен билдириледі.

Келтирилген нақыл-мақалларда кеңислик турақсыз хәм өзгермели. Бул халықтың жасаў шараяты, турмыс тиришилиги, күн көриси, дуньяға көзқарасы менен

тығыз байланыслы. Белгили илимпазлар Л.Н.Гумилевтың «Этногенез и биосфера Земли» (1990), Т.Х.Ғабитовтың «Қазақ мәдениетиниң типологиясы» (1998), М.С.Орынбековтың «Ежелгі казактардың дуньятанымы» (1996), С.Сапарғалиеваның «Қазақ әлеминиң дуньятанымының түсиник ерекшеліктери» сыяқлы мийнетлерде көшпели түркий халықлардың интеллектуаллық дуньятаныўы, әлемди қабыллаўы олардың ұақыт-кеңисликке қатнасында айқын көринетуғынлығы хәм бул отырықшы халықлардан өзгешеликлерге ийе екенлиги айтылған. Көшпели халықларда кеңислик горизонтал жайылған шексиз категория болып, бул олардың жер жүзи деп аталған үлкен кеңислик бойлап тез-тезден өз орынларын, қонысларын өзгертиўи, бир орыннан екінши орынға көшип жүриўи менен байланыслы пайда болған. Бирақ, көшпелилер өзлерин әлемнен бөлип алып қарамайды, олар өзлериниң әлемин, кеңисликтин қурамында екенлигин терең аңлайды, себеби, кеңисликти сырттан турып бақалап болмайды, оны ишинен ғана аңлаўға болады.

Қарақалпақ нақыл-мақалларындағы ең көп қолланылатуғын кеңислик – бул жер. Мысалы: Өкең мурап болғанша, жерин ой болсын; Жер – несиптиң киндиги; Байлықтың анасы – жер; Жердин көрки – дақыл; Жүйесин таўып жұмыс ет, жерин таўып туқым ек; Жерине қарай жыланы, таўына қарай қулаңы; Тырна – көкте, туўалақ – жерде; Жер – ғәзийне, суў – алтын; Егийге тары берип, егийге жары болды; Жерли адам аш болмас; Жер тоймай, ел тоймас хәм т.б. [8]. Түркий халықлар ушын жер кеңислиги, ең алды менен, қоныс басқан орын есапланады. Ол этникалық қатламлар санасында муқаддес түсиник сыпатында қәлиплескен болып, топыраққа, жерге сыйыныўдың айырым көринислери елге шекем сақланып қалған. Жер кеңислигине қатнас ондағы тиришилик етиў формасына байланыслы – ол дийханшылық ушын егислик орын болса, шарўашылық ететуғынлар ушын жайлаў есапланады. Сондай-ақ, руў-қәўимлердин территориялық шеғарасы, яғный хәкимшилик басқарыўының негизи де жер есапланады.

Нақыл-мақалларда ұақытлық мәни: «*күн*», «*түн*», «*ай*»: (Суў гезегинен қалған, он еки ай аш қалар, дигирман гезегинен қалған, бир күн аш қалар; Күн өтер, ай өтер, хәр ким хәр жакқа кетер; Ерте шықсаң алдыңнан күн шығар, кеш шықсаң, түн шығар); «*жыл*»: (Бир түп шеңгелди мың жыл қораласаң да бағ болмас; Ат айында қулынлайды, бийе жылында қулынлайды); «*бурин-кейин*», «*ерте-кеш*», «*азан, кеш, түс, түстен кейин*»: (Бурин ексең, бурин орасаң; Ақсақ қой түстен кейин маңырайды); «*бүгин, ертең*»: (Бүгинги сөз – ертеңги гәптиң дастығы; Бүгинги исти ертеңге қойма) *мәўсимлер* – *қыс, бәхәр-көктем, гүз, қыс*: (Қаўын жесең сәхәр же, Сәхәр жемесең, бәхәр же; Биймезгил жаўған қар жерге түспей ерийди, ерте көмсең ураны жаздан өтсе ширийди; Көклемде қазақы менен жарыспа, гүздин күни шопан менен алыспа; Жазда төбеси қайнамағанның, қыста қазаны қайнамас [8]) сыяқлы сөзлер арқалы аңлатылады. Бундай нақыл-мақалларда ұақыт категориясы шексиз хәм цикли (турақлы даўам етиўши жыл мәўсимлери) болып, инсан өмириниң барлық тәрәптерин, оның тиришилик формасын, искерлигин, тәбиятқа қатнасын өзине қамтып алады.

«Ұақыт», «заман», «дүнья» сөзлери болса ұақыттың қайталанбайтуғын, туұры сызық бойлап хәрекет етиуіши категория екенлигин аңлатыушы нақыл-мақалларда қолланылады. Мысалы: «Ұақтың кетти, бахтың кетти; дүнья – шалқар көл, заман – ескен жел; Ұақыт күтип турмас; Хәр заманға бир заман» сыяқлы нақыл-мақалларда инсан өмириниң қысқа, ал адамлар ұақытты өзине бойсындыра алмайтуғынлығы хақкындағы түсиниклер келтирилген.

Нақыл-мақалларда ұақыт хәм кеңисликти өлшеу бирликлери де халықтың турмыс-тиришилиги менен байланысып кеткен. Сонлықтан, халық санасында ұақыт, кеңислик арнаулы өлшем бирликлери (саат, минут, метр сыяқлы) емес, ал ат шаптырым жер (отыз шақырымдай аралық), бие байлар ұақыт (азанғы тоғызлар шамасы), бир шәйнек шай ишер ұақыт (шама менен 30-40 минутлар), қауын писик, терим ұақты (гүз айлары), егис ұақты (бәхәр), қыслау, жайлау/жазлау (маллардың қыс хәм жаз айларында отлайтуғын орны) х.т.б. түсиниклер өлшем сыпатында кәлиплекен.

Сондай-ақ, нақыл-мақалларда ұақыт категориясы сол моментте жүз берген ис-хәрекет, ұақия-хәдийсе менен өлшенеди. «Қойшы қызы қой келгенде уршық ийирер»; «Белдеуге бедеу байланса, ердің үйде болғаны»; «Бир миниуге ат берме» сыяқлы нақыл-мақалларда қойдың жайлаудан келиу ұақты, бедеудің белдеуге байланған ұақты, атқа бир мәрте миниу ұақты сол ұақытта жүз берген ұақия-хәдийсе, ис-хәрекет пенен аңлатылған.

Қазақ халқының дүньятаныуындағы ұақыт хәм кеңисликтиң берилу өзгешеликлерин изертлеуши С.Сапарғалиева мынадай пикир билдиреди: «Көшпели адам өзін қоршаған орталықты әлем кеңислиги менен биргеликте қарастырып, оны өзиниң ұақыт заңдылықларына бағындыра алды. Демек, пүткил өмирин тәбият қушағында өткерген көшпелилер ушын даладағы негизге мәкан – Көк пенен Жер арасындағы

кеңислик. Сонлықтан, әйемги ата-бабаларымыз өзлерин қоршаған кеңисликке қатнасы ұақыт түсинигин циклик, яғный күн менен түн, қыс пенен жаз, өмир менен өлим арасындағы байланысларды тәртипке салатуғын өлшем ретинде қабыллаған. Сондай-ақ, көшпели қазақ ұақыт пенен кеңисликти бир-биринен ажыратпай, тутас аңлауды дәстүр еткен. Яғный, ұақытқа қатнасы қубылысларды кеңислик арқалы, кеңисликке қатнасы қубылысларды ұақыт арқалы айырып алыу тәжірибеси көшпелилер дүньятанымында айқын байқалады» [9].

Келтирилген пикир қарақалпақ халқы дүньятанымы ушын да характерли болып, мәселен, «Жолдан шықсаң да, журттан шықпа», «Жолға шықсаң, жолдасыңды тауып шық» сыяқлы нақыл-мақалларда жол хронотопы хәм кеңислик (басып өтиу керек болған аралық), хәм ұақыт (мүддетли сапарға шығу ұақты) мәнилерин өзінде жәмлеп, инсан өмирине байланысы хәр қыйлы мәселелерди – елге садықлық, ауызбиршилиқ, дослық хәм дос таңлау хәм т.б. сөз еткен.

Жуумақлап айтқанда, қарақалпақ халқының ұақыт хәм кеңисликке қатнасы халық ауызеки дәретпелери, соның ишинде паремиялық жанрдың бир түри болған нақыл-мақалларда өз сәулелениуин тапқан. Нақыл-мақалларда кеңислик өзгермели хәм шексиз, ұақыт болса цикли хәм қайталанбайтуғын категория сыпатында берилген болып, олар бир-бири менен тығыз байланысы. Бунда:

- бириншиден, ұақытлық-орынлық мәнидеги сөзлер (жер, жыл, тау, бүгин, ертең, жыл мәусимлери, жайлау, өрис, дәрья, көл хәм т.б.) үлкен хызмет атқарады;

- еккиншиден, халық турмысына байланысы ұақия, хәдийсе, ис-хәрекет арқалы ұақыт хәм кеңислик анықланады. Бул өз гезегинде халықтың тиришилиқ етиу түри, жасау шараяты, дүньяға, әлемге, тәбиятқа хәм өмирге деген көзқарастарының нәтийжеси болып есапланады.

Әдебиятлар

1. Рябцева Н.Е. Образы пространства и времени в поэзии Инны Лиснянской: Дис. ...канд. филол. наук. –Волгоград: 2005. [Электронный ресурс]. – <http://www.dslib.net>
2. Жукова И.М., Нежданова Н.К. Образы пространство и времени в русской поэзии XIX-XX веков. Монография. –Курган: 2012. [Электронный ресурс]. – <http://www.dslib.net>
3. Павловская И.Г. Образы пространства и времени в поэзии Арсена Тарковского. Дис. ...канд. филол. наук. –Волгоград: 2007. [Электронный ресурс]. – <http://www.dslib.net>
4. Кондрашина И.Б. Образы пространства и времени в поэзии Гиппиус З.Н. Дис. ...канд. филол. наук. –Волгоград: 2008. [Электронный ресурс]. – <http://www.new-dissert.ru>
5. Yulchiyev Q. The development of lyric chronotop in Uzbek poetry // Scientific journal of the Fergana State University, №2/2019. -P. 77-81; Бадий тафаккур тарихида макон ва замон масаласининг тадрижий такомил. // Ilm sarchashmalari. – Жиззах: 2019, № 6, 63-68-б; Ўша муаллиф. Лирик топохронос. Монография. -Тошкент: «Fan ziyosi». 2021. 224-б; Ўша муаллиф. The problems of space and time in literature. // EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR) - Peer Reviewed Journal Volume: 6 | Issue: 2 | February 2020. \ Indiya, Journal DOI: 10.36713 /epra 2013 \ Web of Sciens: 1.01, SJIF Impact Factor: 5.614 \ | ISI Value: 1.188. – P.17-20; Ўша муаллиф. Мумтоз жанрда макон ва вақт категорияси. // Научный вестник НамГУ. – Наманган: 2021, № 6. 224-229-б.
6. Панкова С.Ю. Пространство и время в этнической картине мира. Монография. Южно-Сахалинск. Сахалинский государственный университет. 2012. -С. 236.
7. Сулаева Ж.А., Адилова С.Г. Пословицы и поговорки пространства и времени в кумыкском языке. // Научно-методический электронный журнал «Концепт». 2014. – С. 3841-3845. [Электронный ресурс]. <http://e-koncept.ru>
8. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 88-100-томлар. -Нөкис: «Илим». 2015. 169-б.
9. Сапарғалиева С. Қазақ әлемінің дүниетанымдық түсиник ерекшеліктері. [Электронный ресурс]. // <http://oldconf.neasmo.org.ua>

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ халқ мақолларидағы хронотоп (замон ва макон) масаласи тадқиқ этилган. Мазкур муаммони ўрганишда халқнинг этник нуктаи назари, дунёқараш, оламни аңлаши, табиатга муносабати сингари омилларга эътибор қаратилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается проблема хронотопа (времени и пространства) в каракалпакских народных пословицах. В организации этой проблемы акцентируется внимание на таких факторах, как этническая точка зрения, мировоззрение, мировосприятие, отношение в природе.

SUMMARY

The article deals with the problem of chronotope (time and space) in the Karakalpak folk proverbs. In organizing this problem, attention is focused on such factors as ethnic point of view, worldview, attitude to nature.